

ROSITA
STEENBEEK

ROOSE

Een familie in oorlogstijd

Voorwoord

‘Die vrijer van je hoeft ik hier niet meer te zien,’ zei mijn vader tijdens de maaltijd, lang geleden.

Mijn grootmoeder Rose stond op en zei: ‘Als hij hier niet welkom is dan is mijn huis jullie huis.’

Dat maakte indruk.

Ik hield van mijn oma. Ze straalde rust uit maar er hing ook iets van de grote wereld om haar heen. Ik had het gevoel dat ze wist waar het om ging in het leven.

Tot lang na haar dood was ik ervan overtuigd dat ik haar goed had gekend, maar op een zeker moment begon ik te beseffen dat dat niet zo was.

Er stonden altijd koffers in de gang. Wanneer ik vroeger bij mijn oma speelde was dat vaak aan de voeten van ooms en tantes uit São Paulo, New York en Israël die Duits spraken met elkaar, maar ik vroeg me nooit af hoe ze op die verre plekken waren terechtgekomen. Ook niet waarom die knopen van Amerikaanse legeruniformen op het juwelenkistje van mijn oma zaten. Het stond op een tafeltje naast het grote ledikant waarboven in een gouden lijst Ruth 1:16 te lezen was: ‘Uw volk is mijn volk en uw God is mijn God.’ Ik vond het spannend om in het kistje te kijken. Het had verschillende verdiepingen. De bovenste twee bestonden uit vakjes waar ringen in lagen, oorbellen, broches met kleurige stenen. In één vakje lag de ring met rode granaatjes in de vorm van een rozet die ik op mijn achttiende verjaardag van haar zou krijgen. Wanneer je die twee la-

5

Heidelberg, zomer 1929

'Alt-Heidelberg, du feine,

Du Stadt an Ehren reich.'

Roodbruine villa's liggen tegen de groene bergen, de glanzende Neckar in het midden waarover een lange brug met ronde bogen zich uitrekt die de oevers met elkaar verbindt.

'Am Neckar und am Rheine

Kein' andre kommt dir gleich.'

Else luistert met een glimlach als Rose weer eens citeert. Dit is het hoogtepunt van hun reis die hen met boot, bus en trein langs de Rijn en de Neckar voerde. Rose heeft haar vriendin Else haar geboortestad Keulen laten zien. Ze bezochten het Goethehuis in Frankfurt, wandelden door kleine stadjes, oude burchten, door de bergen, kwamen heelhuids langs de Lorelei waar Rose een gedicht van Heinrich Heine voordroeg, ervoeren de echte *Reinstimmung* en ook de rijkdom en variatie van het Duitse land.

De zon schijnt in haar gezicht en op haar blote armen terwijl Rose naar de stad kijkt waarover ze zoveel heeft gehoord, waar zoveel grote geesten hun kennis hebben verdiept en die zoveel kunstenaars heeft ingefluisterd. Haar neef Theo heeft niets te veel gezegd. Rose had hem geschreven over haar reis. Hij betreurde het dat hij niet als gastheer en gids kon optreden maar overlaadde haar met adviezen. 'Eerst wat rondslenteren door het centrum,' raadde hij aan. Natuurlijk moesten ze het slot bezoeken en wandelen over de Filosofenweg. Hij schreef waar ze de beste koffie konden drinken en dan moesten ze

daar een Heidelberger Studentenkus bij nemen. Aanbevelenswaardig was ook een tochtje over de Neckar met de boot die vertrok bij de Alte Brücke.

Ze beginnen met de koffie en zo'n rood verpakte chocoladekus die ze langzaam laten smelten op hun tong. Rose koopt er nog een voor haar moeder, die nu in Villa Rosa vakantie viert met een paar zussen. Heidelberg zou ook een stad voor haar zijn.

Er zijn veel jonge mensen op straat, uit eethuizen en dranklokalen klinkt muziek.

Aan het eind van de middag zullen ze een boottocht maken maar eerst gaan ze het slot bezoeken dat vorstelijk op de schuine bergwand troont, ook weer in die warmrode steen die afsteekt tegen het groen van de heuvels.

Ze dwalen door de deels verwilderde tuinen en door wat de soldaten van Lodewijk XIV hebben overgelaten van dit reusachtige slot waar tussen de dertiende en de zeventiende eeuw aan is gebouwd. Wat een drang is dat in mensen, altijd weer te willen verwoesten, denkt Rose.

Ze wandelen verder langs de meer of minder gehavende torens van het kasteel terwijl Rose zich voorstelt hoe Goethe hier liep, Hölderlin, Eichendorff. Van deze majesteitelijke positie, tachtig meter boven de stad, hebben ze een glorieus uitzicht over de Neckar en de oude brug en kunnen ze zien dat hun rondvaartboot al klaarligt.

Terwijl ze de lange brede trap afdalen klimmen twee heren diezelfde trap omhoog en wanneer ze hen passeren nemen beiden hun hoed af.

'Echte gentlemen,' zegt Rose.

'Zag je hoe die ene, de slankere naar je keek? Zijn mond viel open.'

'Ach, klets niet.'

Ze hebben al een kaartje voor de boot maar er is nog tijd om langs het water te wandelen, in de schaduw van de bomen. Rose kijkt naar de glinstering van de voorbij stromende Neckar en weer vervloeit die in haar gedachten met eerdere rivieren die door haar leven stroomden. Af en toe wordt er gezwaaid vanaf een voorbijvarende boot.

'Kijk.' Rose wijst naar een bordje waar een pijl op staat en 'Filo-

Alte Brücke in Heidelberg, geaquarelleerd door Roses broer Hans

sofenweg'. Daar wil ze ook nog naartoe.

Ze zijn de eersten die aan boord gaan zodat ze een plek kunnen uitzoeken vooraan op het dek. Precies op het afgesproken tijdstip maakt de boot zich los van de wal, wat Rose altijd een prettige sensatie vindt.

'Halt! Zurück!' klinkt het vanaf het dek.

Er komen twee heren aangerend.

De kapitein is zo aardig terug te varen en weer aan te leggen. Onder dankbetuigingen stappen de heren aan boord. Het zijn dezelfde mannen die op de kasteeltrap zo charmant hun hoed hadden afgenomen. Ze kijken rond op zoek naar een plaats en Rose ziet dat de slankere man met het zwarte haar zijn ogen openspert wanneer hij hen ontwaart. Hij komt naar hen toe, blijft voor Rose staan, neemt zijn hoed af, steekt zijn hand uit, kust de hand van Rose en zegt: 'Fräulein ich liebe Sie.'

Rose moet lachen. 'Dat is snel,' reageert ze met een spottende uitdrukking op haar gezicht.

‘Sommige dingen zijn meteen duidelijk,’ zegt de man. ‘Vanaf het moment dat ik u zag op de kasteeltrap laat uw beeld mij niet met rust. Ik wilde u achterna rennen maar werd tegengehouden door mijn broer. Dat ik u hier tref wil zeggen dat het zo moet zijn.’

Hij spreekt in een mengeling van correct en minder correct Duits, maar Rose begrijpt alles en ze is geamuseerd door zijn spontaniteit. Zijn gedrag vormt een verrassend contrast met zijn heerachtige, in een keurig pak gestoken verschijning en zijn ernstige gezicht met de regelmatige trekken.

Hij vraagt of de plaatsers tegenover hen vrij zijn en stelt zich voor als Gerhard Hugenholtz. De andere man komt ook naderbij en drukt de vrouwen de hand.

‘Mijn broer Willem.’

De broer ziet er eveneens keurig uit, groot en wat gezet maar met een knap gezicht. Herr Gerhard steekt zijn wandelstok naar voren waar metalen plaatjes op zitten van de steden die ze hebben bezocht.

De boot glijdt over het water maar ze kijken nauwelijks om zich heen.

Rose observeert de man tegenover haar. Gerhard moet een stuk ouder zijn dan zij, tegen de veertig schat ze hem. Hij doet haar een beetje aan haar familie denken met dat zwarte haar en die donkere ogen, zijn niet zo grote gestalte. Hij lijkt geen avonturier. Zijn blik is niet die van een verleider maar open en vriendelijk. Misschien vergist ze zich.

‘Bent u Frans?’

‘Nee, we komen uit Nederland.’

‘U ziet er niet Nederlands uit.’

‘Oorspronkelijk komt de familie uit Bentheim.’ Vandaar zijn Duitse naam, Hugenholtz.

Haar nicht Rosette had onlangs ook een Nederlander ontmoet met wie ze nu een serieuze romance lijkt te hebben.

Willem is advocaat in Leiden en Gerhard predikant in twee kleine plaatsjes onder de rook van Amsterdam, Ransdorp en Schellingwoude.

Pfarrer, dat is het laatste wat ze dacht van deze in een elegant licht pak gestoken man.

‘Mijn grootvader kwam ook uit Amsterdam,’ zegt Rose. ‘Bent u luthers?’

‘Nee, *Niederländisch Hervormd*. En u *Fräulein* Rose, bent u luthers?’
‘Joods.’

‘Interessant. Daarmee is het allemaal begonnen.’

Ze vertellen over hun reis, hun werk.

‘Rose is de steun en toeverlaat van de directeur,’ zegt Else.

Dat kunnen de heren zich voorstellen. Af en toe kijken ze naar de groene oevers, de villa’s met veranda’s, kerkjes, het glanzende water en spreken ze over de schoonheid van het land, de voortreffelijkheid van het weer en het toeval van deze ontmoeting dat geen toeval is.

Na een uurtje varen maakt de boot een stop om de gelegenheid te geven door de natuur te wandelen. Herr Gerhard staat meteen aan de zijde van Rose en biedt haar zijn arm. Herr Willem vergezelt Else maar zonder haar een arm te geven.

Rose lacht in zichzelf. Daar loopt ze zomaar gearmd met een Nederlandse dominee langs de oevers van de Neckar. Haar moeder heeft haar nog zo gewaarschuwd: ‘Kijk uit voor vreemde mannen.’

‘Neemt u mij niet kwalijk dat ik zo voortvarend was, maar mijn broer is uiterst doortastend als het om mooie vrouwen gaat en ik moest hem dus voor zijn.’

Hij wil meer weten over haar grootvader uit Amsterdam, over de stad waar ze woont, over haar familie. Rose vertelt over Bremen, over al die zussen van haar moeder en hun hechte band, over Delmenhorst en over haar geboortestad Keulen.

Gerhard luistert aandachtig.

‘We gaan ook vaak naar Wangeroog.’

‘Wat is dat?’

‘Een paradijselijk waddeneiland.’

‘Daar word ik graag eens door u rondgeleid.’

‘Dan zijn we gauw klaar want het is heel klein.’

Ze praten over hun reis, met als hoogtepunt het legendarische Heidelberg.

‘Ik wil ook nog naar de Filosofenweg,’ zegt Rose.

‘Mag ik u dan uitnodigen om daar vanavond een wandeling te maken? Wij vertrekken morgen. Ik neem aan dat u en uw vriendin de

De bus naar Heidelberg. Gerhard is de opzij buigende man voorin. Links naast hem zijn broer Willem

maaltijd gebruiken in het hotel. Om acht uur haal ik u op en dan breng ik u weer veilig terug.’

In hun hotelkamer doet Rose met gloeiende wangen verslag aan Else. ‘Hij is zo hoffelijk, zo aandachtig. Uit roeping is hij predikant geworden. Hij komt uit een goede familie, met een vader die eveneens dominee was, maar Gerhard heeft ook in achterbuurten gewerkt en doet veel voor armen en zieken.’

Gerhard had haar een verhaal uit zijn studietijd verteld. Toen na zestig jaar trouwe dienst een Utrechtse voddendoer met pensioen ging had Gerhard, die daar theologie studeerde, hem gevraagd wat zijn grootste wens was. Dat bleek een rondrit door de stad in een landauer met de burgemeester en de theologiestudent. Gerhard had geregeld dat er een koets voorreed waarin de jubilaris met bolhoed, de burgemeester en hijzelf door Utrecht waren gereden met een afsluitende ontvangst op het gemeentehuis.

Telkens denkt Rose aan de wei waar Gerhard zijn jasje voor haar had neergevlind en zelf naast haar was gaan zitten in het gras. Hij had een bloem voor haar geplukt, haar lang aangekeken, gezegd dat ze zulke mooie eerlijke ogen had.

Zijn voorvaderen kwamen uit Duitsland en sinds de Reformatie leverde elke generatie predikanten.

‘En daarvoor?’ had ze gevraagd.

‘Roofridders.’

‘Dat is nog goed te merken,’ had ze gezegd.

Else maakt zich geen zorgen over hun avondlijke wandeling. Een dominee, wat wil je nog meer. Hij zal als een herder op zijn schaapje passen.

Wanneer Rose om acht uur het hotel verlaat, staat Gerhard haar op te wachten. Hij biedt haar zijn arm. De late zon doet de oude brug, het kasteel en de hele stad rood opgloeien. De avond is zoel, vogels zingen in de bomen, Rose steekt haar arm door de zijne en zo wandelen ze richting de Filosofenweg. Het is een stevige klim over de omhoog kronkelende weg langs in het groen verscholen villa’s. De lucht geurt, de zomer beleeft haar hoogtepunt.

‘Dus hier wandelden, dachten en discussieerden de geleerden en filosofen,’ zegt Gerhard.

‘Mijn neef Theo die in Heidelberg heeft gestudeerd, vertelde dat de weg haar naam dankt aan de studenten die hier hun romantische escapades ondernamen en vroeger ook wel “filosofen” werden genoemd.’

De zon staat heel laag als ze aankomen bij de Filosofentuin waar hun een fabelachtig uitzicht wordt geboden op het slot.

Even staan ze zwijgend te kijken. Dan citeert Rose: ‘*Aber schwer in das Tal hing die gigantische, Schicksalskundige Burg nieder bis auf den Grund.*’

Gerhard kijkt haar verrast en bewonderend aan.

‘Hölderlin.’ Ze lacht verlegen. ‘Ik lees graag en hou erg van poëzie.’

Later wil hij alles horen, zegt hij, over haar favoriete schrijvers en boeken.

Gerhard stelt voor om op het bankje te gaan zitten. Hij maakt de tas open die hij aan een riem schuin over zijn borst draagt, haalt daar een roze pakket uit met een strik eromheen en geeft het aan Rose. Uit de feestverpakking komt een hart van chocola.

‘Wat lief, Gerhard,’ en ze geeft hem spontaan een kus op zijn wang.

‘Ik hoop dat je zo een zoete nasmaak bewaart.’

‘Wat ben je toch een grappige man.’

‘Ik ga een bekentenis doen.’

‘Ik ben benieuwd.’

‘Toen ik theologie studeerde nadat ik besloten had om predikant te worden, nam ik ook het besluit niet te trouwen om me zo volledig aan de gemeente te kunnen wijden. Mijn broers verklaarden me voor gek maar ik twijfelde niet. Toen ik vanmiddag met Willem die kas-teeltrap beklom vroeg hij weer: “Gerhard, weet je echt zeker dat je niet wilt trouwen?”

“Ja,” herhaalde ik, “dat weet ik zeker,” maar op dat moment zag ik jou en toen voegde ik eraan toe: “Tenzij ik nog eens zo’n vrouw tegenkom.” Ik had zo’n spijt dat ik je niet achterna was gestormd.’

Rose is stil, haar hart slaat snel. ‘Dat is een mooi verhaal,’ zegt ze en merkt hoe afstandelijk het klinkt terwijl ze Gerhard had willen omhelzen.

‘Het is de waarheid.’

Hij pakt haar hand en kijkt haar aan. ‘Lieve Rose, het is vandaag 14 juli 1929.’ Hij is even stil en zegt dan: ‘Zullen we ons op 14 juli 1930 verloven? Dan zal ik je elke dag schrijven.’

Rose kijkt hem aan, verbaasd. Hij lijkt het te menen.

‘Du bist wirklich ein komischer Mann. En als het naar wederzijds genoeg is,’ zegt ze met een ironisch lachje, ‘kunnen we 14 juli 1931 trouwen.’

‘Dat kan ik niet anders dan bezegelen met een kus.’

Een grote zomerse storm jaagt door haar leven. Alles ligt overhoop en stroomt. Wat zal haar moeder opkijken.

6

1929-1930

Met het hart en de mond vol van de reis maar vooral van de ontmoeting keert Rose terug naar Bremen. Haar moeder krijgt een uitvoerig verslag, luistert geduldig en denkt dat het een vakantieliefde is, hoewel de stapel ansichtkaarten die op Rose ligt te wachten ook haar imponeert. Uit elke plaats die Gerhard na hun ontmoeting nog bezoekt, heeft hij haar een kaart gestuurd en na zijn terugkeer in Ransdorp is hij daarmee doorgedaan. Aandachtig bekijkt Rose de kaarten van de plek waar hij woont. Ze leest ze vele malen, bestudeert zijn krachtige evenwichtige handschrift en schrijft hem onmiddellijk terug.

Ze vertelt dat ze als afsluiting van hun vakantie op het schip De Bremen van Bremen naar Bremerhafen voeren, en dat ze tussen de spreuken in vele talen waarmee de wanden waren gedecoreerd meteen de Nederlandse zocht en erin slaagde die te vertalen. *Tot mijn on-aangename verrassing lagen er veel Engelse schepen in de haven. Ik dacht dat die nu allemaal naar huis waren. Maar daar wil ik mijn kop niet over breken, liever beantwoord ik jouw vragen.*

Mijn vader is niet dood zoals je dacht, maar mijn ouders zijn al acht jaar niet meer bij elkaar. Er zijn dingen gebeurd die ik je liever mondeling vertel. Ik kan je wel zeggen dat mijn geweldige moeder ons meer liefde geeft dan veel ouders samen. Wel heb ik gemerkt dat het moeilijker is iemand aan het leven te verliezen dan aan de dood.

Ze schrijft over haar broer die reclametekenaar is, schilderijen maakt die hij volgens haar tentoon zou moeten stellen en dat hij

sinds kort een vriendin heeft, Herta. Rose stuurt Gerhard vrijwel elke dag een brief of kaart. Op papier durft ze opener te zijn dan toen ze met hem op de Filosofenweg liep. Ze schrijft dat ze hem mist, dat ze heimwee naar hem heeft, dat ze hem kust, helaas niet in het echt.

Op een dag krijgt ze vijf kaarten uit Monnickendam, waarvan ze er een paar aan haar broer leent omdat hij er een schilderij van wil maken.

Ze schrijft terug: *Vandaag is mijn chef van vakantie teruggekomen. We hadden elkaar zes weken niet gezien. Weet je wat hij zei? 'U lijkt nog op degene van voor de vakantie maar uw ogen zien eruit alsof u zich in stilte over iets verheugt.' Ik heb me in zwijgen gehuld en het aan de vakantie toegeschreven.*

Wanneer haar moeder haar 's ochtends wekt, springt ze meteen uit bed, vol verwachting van nieuwe post en ideeën over wat ze Gerhard zal schrijven. Kaarten van Schellingwoude en Ransdorp, Edam, Holysloot en Marken kruisen die van de grote steden Bremen, Keulen en Hamburg. Weilanden, grazende koeien, molens, kerktorens aan de horizon worden uitgewisseld met het vijftiende-eeuwse Raadhuis van Bremen, de Dom van Keulen, de Alsterarkaden in Hamburg. Een laantje te Oegstgeest waar Gerhard vakantiedagen doorbrengt bij zijn moeder, wordt beantwoord met een brede Bremer allee. Een roeiboortje op een plas scheert langs een plaatje van oceaanstomer De Bremen, met op de achterkant de tekst: *De Bremen is mooi maar de kleine vuurspuwende Neckardampfer beviel me meer.*

Maar dan krijgt Rose een koekje van eigen deeg en rolt vanuit Nederland een kleurenkaart van de Statendam, de trots van de Holland-Amerika Lijn, in de Bremer brievenbus met de wens nog eens op dat vuurspuwende stoombootje te varen als man en vrouw.

Er komen ook kaarten binnen zonder afbeelding met alleen mededelingen als: *Binnenkort hoor je meer van me. Moet nu naar Schellingwoude voor ziekenbezoek. Gisteren naar het eiland Marken voor mijn eerste begrafenis, een meisje van achttien. Intens droevig. Heb geprobeerd troost te brengen.*

Of: *Deze dagen zeer bezet geweest maar denk altijd aan je. Veel zieken- en kennismakingsbezoekjes.* Rose heeft de kaart van Nederland bij de hand en volgt hem op zijn reizen, met de fiets naar Buiksloot, per stoomtram naar Monnickendam en vervolgens met de boot naar Marken waar hij waarneemt, sinds de dominee daar weg is.

Ze spreken af dat Gerhard het volgende jaar naar Bremen komt en dat hij Rose daarna een week meeneemt naar Nederland. Gerhard schrijft in het Duits en Rose merkt dat hij soms handig een paar regels van haar brief overneemt, maar steeds vaker voegt hij stukjes toe in het Nederlands. *Ik heb mijn best gedaan om het laatste Hollandse blaadje woord voor woord te ontcijferen. Ik zou hem graag in jouw taal beantwoorden maar zover ben ik nog niet. Op geen enkel taleninstituut wordt Nederlands gegeven en daarom gaat Rose zelf aan de slag met een studieboek dat tot haar stille plezier in Heidelberg is uitgegeven.*

Gerhard vertelt dat hij net als Rose een lieve moeder heeft maar dat zijn vader, die ook dominee was, in Axel in Zeeuws-Vlaanderen, en van wie hij heel veel hield helaas jong is gestorven. Zijn oudste broer Han is eveneens predikant, in Ammerstol, ook wel het Moskou aan de Lek genoemd. Zijn broer Henk woont met vrouw en kinderen in Frans Indochina waar hij een suikerplantage en een suikerfabriek bezit. Broer Willem, die ze kent, is advocaat in Leiden en dan heeft hij nog een ongetrouwde zus Gemma die het liefst had gewild dat haar broers ook ongetrouwd bleven. Ze heeft piano en zang gestudeerd maar werkt nu als verpleegster in een ziekenhuis in Amsterdam. Zijn broer Coenraad met wie hij de sterkste band had, is verongelukt toen hij als student op het station van Rotterdam tussen twee treinstellen door liep.

Tijdens maatschappelijk werk zag ik zoveel ellende dat ik besloot voor predikant te gaan studeren. Jezus zei dat we God moeten liefhebben boven alles en onze naaste en zelfs onze vijanden als onszelf. Wat zou de wereld er anders uitzien als de mensen dat in praktijk zouden brengen. Door mijn prediking probeer ik mensen daartoe aan te zetten en tegelijk vecht ik tegen schijnvroomheid. Het verhaal gaat dat mijn voorvader met Luther uit het klooster ontsnapte en dominee werd, zoals alle generaties na hem. Ik hoop dat ik niet de laatste ben.

Vanmiddag ga ik met mijn huishoudster, een beste vrouw, als een tweede moeder, met de roeiboot naar Schellingwoude om wat mensen te bezoeken. Als jij mijn vrouw bent gaan we samen naar de zieken.

Aan het eind van de brief stelt hij de vraag of Rose denkt dat ze in Jezus zal kunnen gaan geloven. *Ik verlang naar een vrouw die met mij vanuit een gezamenlijk geloof in God en zijn zoon Jezus wil leven tot steun van andere mensen.*

Ze leunt een tijd achterover in haar stoel, staat op om in de keuken een kop thee te zetten en neemt die mee terug naar haar kamer.

Daar pakt ze een blanco vel papier van de stapel. Na de liefdesbetuigingen en woorden van dank voor brief en kaarten, schrijft Rose: *Je vraagt me of ik met jou God en Jezus Christus zou kunnen liefhebben. Wij hebben toch dezelfde God? In Hem geloof ik. Maar of ik in Jezus kan geloven als Zijn zoon? Zou het niet raar zijn wanneer ik met een gladjes 'ja' zou antwoorden? Van de ene op de andere dag van religie veranderen dat kan ik niet. Ik ben niet streng in de Joodse godsdienst opgevoed. Dat kon niet want mijn vader is Evangelisch. Mijn moeder is bij het huwelijk Joods gebleven en heeft Hans en mij in haar geloof grootgebracht omdat zij de kinderen opvoedde. Mijn moeder heeft ook de Evangelische feesten met ons gevierd, uit respect voor mijn vader en ook om ons geen buitenstaanders te laten zijn. Ik kan het kerstfeest niet meer wegdenken. Maar toen ik een keer hoorde dat een Jodin zich had laten dopen, was ik geschokt. Nu niet meer. Vandaag zou ik dat ook kunnen, niet meteen uit overtuiging maar uit liefde voor een man.*

Rose koopt het Nieuwe Testament en gaat aan de studie zoals Gerhard haar heeft gevraagd. Ook de christelijke geloofsleer wordt haar studiemateriaal. Beide verbergt ze voor haar moeder. Haar vriendinnen vertelt ze niets. Eerst wil ze zelf onderzoeken of ze in staat is tot zo'n stap. Ze ergert zich aan vrouwen die zich te veel naar de man schikken, zichzelf wegcijferend, tot zorgende schaduw. Met dat soort vrouwen is ze niet opgegroeid. Maar als ze met Gerhard door het leven wil, heeft ze geen keus. Zijn leven en werk vallen samen met zijn geloof. Eigenlijk is ze ook wel nieuwsgierig.

Rose schrikt wanneer ze in de krant leest dat minister Stresemann van Buitenlandse Zaken op drieënvijftigjarige leeftijd onverwacht is overleden. Hij had Duitsland economisch op de rails geholpen en de Weimarrepubliek weer gezag gegeven. Die inspanning was kenmerkend te groot geweest. Kort daarna, op 24 oktober 1929, stort de beurs in. Er ontstaat paniek, mensen verdringen zich voor de banken en er breken rellen uit. Rose wordt door haar baas op een zeer vertrouwelijke missie naar Hamburg gestuurd, met een koffer bankbiljetten die ze ergens moet afleveren zonder er met wie dan ook over te praten. Het streelt haar dat haar chef zoveel vertrouwen in haar heeft. Als ze in haar eentje in de trein zit stelt ze zich voor dat ze doorreist

naar Amsterdam en onverwacht bij Gerhard in dat kleine dorp voor de deur staat. Ze zou grote reizen met hem willen maken, samen terug naar Heidelberg of naar Wenen, daar op de Oriënt-Express stappen en kijken hoe achter de ramen het land, de steden en de mensen steeds exotischer worden. Ze zou met hem de schatten van de farao's willen zien. Niet alleen de reportages in tijdschriften en kranten, ook de oosters getinte gedichten van Else Lasker-Schüler hebben haar benieuwd gemaakt. Ze zou met Gerhard aan boord willen gaan van een schip, over de wereldzeeën varen en 's nachts slapen onder de sterren.

Maar ze gaat naar Hamburg waar ze haar vader tegen het lijf kan lopen. Ze merkt dat het haar gespannen maakt. Hoe zal ze reageren? Net doen of ze hem niet ziet? Hem afstandelijk begroeten? Dag meeneer, hoe maakt u het? En als hij die vrouw aan zijn arm heeft?

In Hamburg drinkt ze koffie onder de Alsterarkaden terwijl ze Gerhard een kaart schrijft met die Italiaans aandoende bogen erop en de wens hier ooit met hem te lopen. Ze doet er nog een kaart bij van het neorenaissancistische stadhuis. Sinds ze Gerhard heeft ontmoet lijkt het gemis van haar vader iets minder te zijn.

Wanneer ze terugloopt naar het station ziet ze dat een paar armzalig geklede mannen die zich verwarmen bij een vuurtje met geweld worden weggejaagd door kerels in bruine uniformen. 'Lapzwanen! Ga eens wat doen. Communisten zeker, of Joden?!' schreeuwen ze.

'En wat voeren jullie dan uit?' zou ze willen roepen.

Ook Theo schrijft haar. Soms liggen de brieven naast elkaar op haar bureau, West 353 Fiftieth Street New York en die andere waarop alleen Ransdorp Amsterdam staat. Er hoeft geen straat of nummer bij, dominee Hugenholtz is genoeg.

Theo dringt er opnieuw op aan dat ze naar New York komt, het liefst met de hele familie want alles wijst erop dat het fout gaat in Duitsland. De berichten in de krant zijn inderdaad verontrustend, massale werkloosheid, honger, kindersterfte en de sfeer op straat wordt agressiever. Met de dood van Stresemann en de ineensstorting van de beurs lijken de gouden tijden alweer voorbij en de hoop op een betere toekomst vervliegt. Miljoenen mensen zijn hun baan kwijt nu de fabrieken door het uitblijven van Amerikaanse leningen

niet kunnen blijven draaien. Er zijn demonstraties waarbij met rode vlaggen wordt gezwaaid maar vaak worden die uiteengeslagen door aanhangers van de extreemrechtse NSDAP. Hun aanvoerder Hitler buit de wanhoopsstemming uit door samen met de Duits-nationalen tegen de herstelbetalingen van leer te trekken. De nationaalsocialisten marcheren door de straten met spandoeken waarop kreten staan als: 'Wir werden siegen!' 'De communistische partij wordt door Joden geleid!' 'De vrede van Versailles was hoogverraad!' 'Geen pfennig voor de herstelbetalingen!' 'De profiteurs moeten opgehangen, de communisten verpletterd!' 'Een stem voor Hitler is een stem voor de toekomst!' Hitler spreekt klare taal, hoort Rose de mensen zeggen, Hitler geeft ons zelfvertrouwen.

Rose heeft Theo niet over Gerhard geschreven omdat ze het nog te vroeg vindt en ook te moeilijk. Wat ze voor hem voelde is niet te vergelijken met de storm die Gerhard in haar heeft losgemaakt. Ze hoeft zich toch niet schuldig te voelen? Ze heeft nooit beloftes gedaan en ook in haar brieven bleef ze terughoudend. Hij is haar dierbare neef.

Theo raadt haar uit bezorgdheid aan zich te laten dopen.

'Ik zou nooit kunnen aarden in Amerika,' zegt haar moeder. 'En je gaat je geloof toch niet verloochenen? Het zal allemaal wel loslopen.'

Een paar dagen later gaat Rose met haar moeder naar Villa Rosa, waar ze de volgende zomer Gerhard mee naartoe hoopt te nemen. De sfeer daar is bedrukt. Tante Röschen en Onkel Moritz hadden een groot bedrag geschonken voor de nieuwe sporthal op Wangeroog maar ontvingen onlangs het bericht dat ze niet welkom zijn op de opening.

'Gaven ze een reden op?' vraagt haar moeder.

'Nee, maar die kennen we, het is omdat we Joods zijn.'

Ook Onkel Nathan, de oudste broer van haar moeder, wordt het leven en werk zuur gemaakt door pesterijen. Hij dankt God dat zijn dochter, Roses roodharige nicht Rosette, na de mislukking van haar eerste huwelijk serieuze omgang heeft met een Nederlander. Ze zijn van plan om te trouwen en in Scheveningen te gaan wonen. Rosettes dochttertje Sofia blijft voorlopig bij haar grootouders.

Roses ongerustheid groeit. 'Maar hoe reageren jullie vrienden?' vraagt ze. 'Komen die niet in opstand?'

‘Ze zijn bang.’

Neef Erwin overweegt om te verhuizen naar Setterich, een stuk zuidelijker, ter hoogte van Maastricht vlak bij de Nederlandse grens, waar zijn schoonouders wonen. De Joodse gemeenschap is er goed geïntegreerd. Vlak voordat hij zijn Selma ontmoette was hij naar Amerika geweest om te onderzoeken of ze daar zouden kunnen wonen, maar Selma was te zeer gehecht aan Duitsland.

Ze schrijft niet aan Gerhard over deze problemen in de familie. Misschien zou hij gaan twijfelen of hij wel met een Joodse vrouw moet trouwen. Voor haar moeder verzwijgt ze haar voornemen om van geloof te veranderen.

Rose antwoordt Gerhard dat ze vanzelfsprekend weleens een Evangelische kerkdienst heeft meegemaakt, onlangs nog toen een vriendin trouwde in de Liebfrauenkirche. Ze had nog nooit zo’n pakkende preek gehoord als van deze oude dominee, maar ze schrijft niet dat ze zich op de Joodse bruiloft van haar nichtje Rosette toch meer thuis had gevoeld. De rituelen, teksten, melodieën verbonden haar met haar familie en met haar voorouders. Ze zaten met de vrouwen dan wel boven achter een balustrade, maar dat gaf ook intimiteit en na afloop voegden ze zich bij de mannen. Zij konden de mannen begluren, andersom niet.

Rose met haar nichtje Rosette

Heb geduld met me liefste Gerhard, ik kan mijn hele denken, mijn hele geloof niet van vandaag op morgen veranderen. Ik ging ervan uit dat ik met een Joodse man zou trouwen maar ik ben jou tegengekomen. Jij bent mijn grote liefde en ik begrijp dat je, met jouw beroep, een vrouw naast je moet hebben die dit geloof deelt. Wacht tot ik je uit eigen overtuiging zeggen kan wat Ruth zei: 'Jouw God is mijn God, en jouw volk is mijn volk.'

Ze kan zich geen ander beroep bij Gerhard voorstellen, hij is een zielzorger. Gerhard is ervan overtuigd dat ze een perfecte domineesvrouw zal worden, wat Rose zelf ook denkt, al is ze nog niet zo vroom als het een Pfarlerin betaamt. Als er een God is moet hij me horen want inniger bidden dan ik doe is niet mogelijk.

Ze schrijft hem over haar leven, haar werk, haar lessen op de luit, een toneelstuk dat ze zag over Goethe en zijn liefde voor de domineesdochter Frederike, over een film waar ze samen met haar broer naartoe ging met tapdancers die van de ene tafel op de andere sprongen, en over Amerikaanse jazz in een café. Extatisch wordt ze als ze schrijft over de zeppelin die over Bremen vloog terwijl de klokken van de Dom beierden en alle vlaggen wapperden. Ze hoopt dat de 'luchtrens' ook over Nederland zal zweven. De drie vliegtuigen die hem begeleidden leken kleine vogeltjes. Telkens herhaalt ze hoe intens ze zich verheugt op 1930, het jaar waarin ze elkaar weer zullen zien.

Om de winter zo snel mogelijk door te komen heeft ze zich ingeschreven voor een reeks avondlezingen op de Volkshogeschool. Onder meer over Chaos en Kosmos en Het gezicht van het moderne drama. Ze is leergierig en tuchtig, wil alles kort opschrijven en later uitwerken.

Rose heeft de secretaresse van de Nederlandse consul bereid gevonden haar Nederlands te leren. Vooral in het tweede deel van de les lachen ze wat af want dan doen ze conversatie. Helaas is haar moeder het er niet mee eens. Het maakt me verdrietig iets tegen de zin van mijn moeder te doen. Ze denkt dat het verspilde tijd is. Het is ook moeilijk te geloven dat twee mensen na luttele uren samenzijn weten dat ze hun leven willen delen.

Op gezette tijden leest ze de Nederlandse dorpskrant. Wat een boef-

jes die schoolkinderen in Schellingwoude, dat ze de muren en deuren hebben vol getekend.

Gerhard stuurt haar ook Nederlandse krantencommentaren op de toestand in Duitsland, die als zorgwekkend wordt gezien, en een artikel van zijn broer Han over het pacifisme. Mensen moeten ervan doordrongen worden dat geweld altijd en in alle omstandigheden voor iedereen tot verlies leidt, schrijft hij. Han heeft in 1915 mede het Dienstweigeringsmanifest opgesteld en moest voor de rechtbank verschijnen. Daar had hij de woorden van Luther geciteerd: 'Hier sta ik, ik kan niet anders.' Hij is een van de oprichters van Kerk en Vrede, een beweging die zich inzet voor ontwapening en geweldloosheid. Han heeft onder meer vredesautotochten georganiseerd. Het komt Rose utopisch voor maar ze is onder de indruk van de gedrevenheid van de beide broers. Eens moet de spiraal van geweld doorbroken worden, is hun heilige overtuiging. 'De wapens moeten de wereld uit.'

De meeste mensen zijn niet slecht, schrijft Gerhard, maar lauw en onwetend. Ze moeten bewust worden gemaakt, het vuur in hen moet worden aangewakkerd. Toen hij voor het eerst Pinksteren zou vieren in Ransdorp en een teleurstellend aantal mensen in de kerk aantrof, rende hij zonder talmen naar de touwen en luidde de brandklok. In een mum kwam het hele dorp toegestroomd, de politie voorop, waarna Gerhard zo'n gepassioneerde preek hield dat de Heilige Geest wel neer moest dalen.

Wanneer hij geen tijd heeft brieven te schrijven tuimelen de kaarten over elkaar heen, die wanneer Rose aan het eind van de middag thuiskomt op de plek liggen waar voor haar is gedekt. Op een dag komen er negen kaarten uit Edam. Tussen de waterplassen, kaasmarkten, grazige weiden en molens rijst daar plots de profeet Micha op die vanaf zijn kleurige ansichtkaart het volk van Israël tot bekering maant. 'Hij heeft u bekendgemaakt, o mens, wat goed is en wat de HERE van u vraagt: niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben, en ootmoedig te wandelen met uw God.'

Gerhard wil nog een foto waar haar onvergetelijke bruine ogen duidelijk op staan. Haar broer Hans belooft dat hij Gerhard kleuren-onderricht zal geven. Zijn eigen ogen zijn donkerbruin maar die van

zijn zuster toch echt lichtgroen, wat je inderdaad niet verwacht bij haar zwarte haar.

Rose is geërgerd wanneer Gerhard het bezoek dat hij in mei zou brengen wil opschuiven naar juli.

Wat werk betreft is het rustiger want dan is het hooitijd en iedereen, ook de jeugd, helpt mee op het land. Verder moet ik rekening houden met juffrouw Lancée, mijn trouwe verzorgster bij wie ik tien jaar in pension was in Utrecht en die mij nu helpt in de pastorie. Ze leeft ook erg mee met mijn gemeente en leidt de meisjesvereniging. Elke woensdagavond komen de meisjes bij elkaar om te handwerken voor de armen. Juffrouw Lancée is erg aan mij gehecht. Behalve mij heeft ze alleen twee zusters die in een tehuis wonen voor oude dames in Friesland. Ik zou het prettig vinden wanneer ze bij ons kon blijven. Ze zal je in alles tot steun zijn. Zij beheert mijn huishouding zuinig en eist zelf heel weinig.

Maar dat zou Rose juist zelf willen doen, leiding geven aan het huishouden, netjes en zuinig maar ook met sfeer en stijl zoals ze leerde van haar moeder. In de gemeente wil ze een actieve rol spelen. Die juffrouw hebben ze helemaal niet nodig.

Ze leest de Christelijke Geloofsleer met het woordenboek erbij. Ik dacht altijd dat ik nooit in staat zou zijn een ander geloof aan te hangen. Het leven neemt steeds weer bij de neus. Vaak vraag ik me af of het verloochening is van het Joodse geloof. Dan zeg ik tegen mezelf: maar er is maar één God. Zou het Hem iets uitmaken of ik als jodin of christin in hem geloof?

Het kost haar grote moeite te geloven dat de Messias, op wie al duizenden jaren wordt gewacht, bijna tweeduizend jaar geleden al geboren is. Bovendien merkt ze weinig van die Messiaanse tijd.

‘Komt u straks even bij mij op de kamer,’ verzoekt Roses chef wanneer ze op kantoor arriveert. Zijn gezicht staat ongewoon strak.

Wanneer ze naar hem toe gaat, is hij nog steeds niet de charmante man die ze kent. Ernstig gebaart hij haar te gaan zitten.

‘Fräulein Lehmkuhl, ik heb iets ongewoons met u te bespreken.’

Ze zal haar baan toch niet kwijtraken?

‘Ik heb beloofd het hier niet met u over te hebben maar ik breek die belofte omdat ik weet dat u goed bent in het bewaren van geheimen.’

‘U maakt me nieuwsgierig.’

‘Er is iemand langs geweest die informatie over u vroeg.’

Ze is even stil van verbazing en vraagt dan: ‘Wat voor iemand en wat wilde hij weten?’

‘Een detective, gestuurd door de familie Hugenholtz.’

Haar hart gaat sneller slaan maar rustig reageert ze: ‘Dit is inderdaad ongewoon.’

Ze heeft het gevoel dat de directeur met achterdocht naar haar kijkt. Alsof ze een dubbelleven leidt. Dat doet ze ook, maar in alle eer en deugd.

‘Heeft de detective uitgelegd wat de reden was van zijn speurwerk?’

‘Nee, maar hij wilde weten of u verkeer met mannen heeft en uit wat voor gezin u komt.’

Daar kan Gerhard toch niet achter zitten? Alles was open en transparant. Zou ze zich zo in hem vergissen?

‘Ik heb verteld dat u een keurige jongedame bent, een zeer bekwaame en toegewijde secretaresse en dat u een beschaafde moeder heeft.’

‘Dank u,’ zegt ze, nog steeds beduusd.

Ze durft haar chef niet te vragen of het misschien met haar Joodse achtergrond te maken heeft.

‘Hij kwam niet namens de dominee?’

‘Namens de familie. U weet dus dat u met achterdochtige mensen te maken heeft. Dat wilde ik u alleen laten weten.’

Het blijft door haar hoofd malen. Zou de familie werkelijk willen onderzoeken of hun goedgegelovige Gerhard misschien in de klauwen van een lichtzinnige juffrouw was gevallen? Of was het toch haar Joods-zijn? Op straat wordt de Jodenhaat steeds zichtbaarder. Rose ziet hoe een jonge kerel in het gezelschap van een paar vrienden op de grond spuugt wanneer twee oude Joodse mannen voorbijlopen met hun zwarte hoeden.

Ze zal zo spoedig mogelijk een afspraak maken met die dominee, Pastor Groscurth, om te vragen of het mogelijk is zich door hem te laten dopen.

Rose schrijft Gerhard niet over haar nichtje Rosette, die onlangs trouwde met een Joodse Nederlander, maar wel over Rose II, het nichtje uit Keulen dat bij haar logeert.

Ik laat Rose II de hele stad zien en oefen zo vast voor jou. Met Pasen ga ik met haar naar de kerk want zij is Evangelisch. Rose II is uitbundig, zo helemaal mijn tegendeel, alhoewel we vaak voor zussen worden aangezien. Het is het vertrek geweest van mijn vader dat me ernstig heeft gemaakt. Ten slotte heeft ze nog een vraag: Weet je moeder dat ik Joods ben?

Als Gerhard haar antwoordt dat hij zijn moeder heeft verteld over haar Joodse achtergrond en dat zij alleen maar hoopt dat Gerhard in haar een lieve vrouw vindt die echt van hem houdt, is ze erg opgelucht. Anders was ik niet graag naar Nederland gegaan.

Op haar verjaardag, 14 mei, schrijft Rose aan Gerhard vanuit een woud van bloemen. Ook op haar werk kreeg ze zoveel boeketten dat haar chef haar met de auto naar huis liet brengen. Rose heeft briefpapier gekregen met afbeeldingen van Bremen. Het zijn er acht, één voor elke week die hun nog rest tot het weerzien. Als je alle acht brieven hebt ontvangen weet je de weg al in Bremen. Ze heeft een hotel gevonden niet ver bij hen vandaan. Vanuit hun raam zouden ze elkaar kunnen zien want er liggen alleen tuinen tussen die nu in bloei staan, evenals de boomgaarden achter hun huis.

Rond de pastorie van Ransdorp tiert het er eveneens welig op los, schrijft Gerhard. Hij houdt van tuinieren en heeft met extra toewijding in de rozentuin gewerkt.

